

бүлінуіне түрткі болған себептер біршама. Қазақ қоғамы сол кезеңде аласапыранды бастан өткеріп жатқан кезі. Ресей империясының отаршылдық саясатының күшеюі, қазақ халқының кім екенің ұмыттыруға жұмылдырылған мықты идеология болды. Бұл орайда, ұлттық құндылықтардың жойылуы орыстар үшін негізгі пайда екенін Абай ерте түсінді. Отаршылдық саясат қазақ қоғамын экономикалық ғана құлдыратқысы ғана келмеді, барынша тілінен, жерінен, ұлттық болмысынан айыру басты мақсат болғаны анық еді. XIX ғасырдағы қазақ халқы рухани құндылықтарын жоғалту үстінде болды. Патшалық отарлау саясаты қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығын күйзеліске түсіруді басты себеп етіп, алдымен жылқы шаруашылығын бұзу туралы айдалы идея ойлап табады. Өйткені бұныңда үлкен мәні бар. Қазақ халқы сан ғасырлар бойы жылқы малын мінсе көлігі, жесе азығы, сатса пұл болып берді. Ал қазақ халқының «жылқы мінезді» деген сипаты текке айтылмаған болса керек. Жылқы мінезді қазақ сипаты біздің ұлтымыздың кескін-сипатын және құндылықтарын бейнелейтінін көрсетеді. Мысалы, сұлулық, адалдық, тазалық, азатшылдық және асау мінезділік сияқты құндылықтарды қазақ халқының анық бейнесі деп айтуға болады [2,85-86 б]. Осы орайда, Абайдың көркем ойларының дүние келуіне де бір себеп болды деуге болады.

Сонымен XIX ғасырдағы қазақ қоғамының рухани құндылықтары - ұлтты дамуындағы, алға басуындағы тірегі болғанын ескерсек, онда қазақ жұртының дәстүрі мен әдеп-ғұрпына жаңаша бір толқын керек еді. Бұл кезең де - дәстүр мен жаңашылдықтың, дін мен дүниенің, қазақ ұлтының болмысына мен отарлық саясаттың арпалысқан кезі. Дегенмен, қазақ бойында тегіс надандылық болған деп қиып айту қате. Дәл осы кезеңде қазақтың бойында өз тарихын білуге ұмтылыс, жеріне деген махаббат, имандылық, ар-ұят пен намыс сияқты құндылықтар кішкене болсын өз күшін жоғалтпады. Қазақ жұртының дін мен дәстүрдің жетегінде кеткенімен, өзінің қазақтығын әлі күнге дейін толықтай жоғалтпады. Сол себепті де, Ұлы Абайдың қазақ халқына қиын қыстау кезде бағыт-бағдар беру өзіндік маңызды іс болды. Абай өз ұлтын жек көрген жоқ, тек сыни ойлау және сыни пікір арқылы не дұрыс, не бұрыс екендігін жіктеп берді. Сол кезеңдегі қазақтың ұлттық құндылықтары - тек өткеннің сарқыншағы емес, бүгінге дейінгі күннің бағдаршамы десек болады.

Абай Құнанбайұлы қазақ қоғамының рухани құндылықтары мен моральдық негіздерін жаңартып, тереңдетті. Оның шығармашылығы мен ойлары қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан рухани мұрасының бір бөлігі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақтың бас ақыны: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Құр. С.Қорабай - Алматы: Дәуір, 2004. - 120 бет.
2. Алпысбес М. Абай және оның заманы мен тарихи көзқарастары [Мәтін] / М. Алпысбес // Мәдени мұра. - 2022. - № 1 (96). - 74-90 бет
3. Шоқан, Ыбырай және Абай дін туралы [Мәтін] : шаманизм, ислам, атеизм, деизм, антиклерикализм / Б. Ғабдуллин ; [ред. менг. М. Әкімжанов, ред. О. Оралбеков]... - Алматы : Қазақстан, 1988.
4. XIX ғасырдағы қазақ халқының қоғамдық ойы: тарихы мен тағылымы [Мәтін] : оқу құралы /С.С. Иманбаева Г. Ш. Баймұратова З. С. Ақтамбердиева З. Т. Тастанова ... - Алматы : Мектеп, 2021. - 150 б. . - Әдеб.: 147-150 б
5. Абай (Ибраһим Құнанбаев) - Өлеңдер, поэмалар, аудармалар мен қарасөздер. - Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2005. - 488 бет.
6. Абай және қазақ социумы [Мәтін] : [ұжымдық монография] ; Еуразия ұлттық ун-ті, Абай акад. ғылыми-зерттеу ин-ты .- Нұр-Сұлтан : Алашорда , 2020. - Абай академиясы.- 504 б.

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Турсунбаев Ә.

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., профессор Өскембаев Қ.С.

Astana International University, Өнер және гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі

eralievb42@gmail.com

Астана қ.

Кеңестік кезеңдегі Қазақстан ғылымының тарихы - елдің зияткерлік дамуы мен саяси тағдыры тоғысқан ерекше сала. XX ғасырдың басында Қазақстанда дербес ғылыми жүйе болған жоқ, жекелеген

экспедициялар мен өлкетану бағытындағы зерттеулер ғана жүргізілді, ал ғылымның нақты құрылымы 1917 жылдан кейін, кеңестік билік орнаған соң біртіндеп қалыптаса бастады [1]. Жаңа өкімет ғылымды өндірісті жоспарлаудың, табиғи ресурстарды игерудің және қоғамды идеологиялық тұрғыдан қалыптастырудың құралы ретінде қарастырды, сондықтан Қазақстанда ғылыми мекемелер құру, мамандар даярлау, зерттеу инфрақұрылымын қалыптастыру мәселелері мемлекеттік деңгейде шешілді [2]. Осы тұрғыдан алғанда, кеңестік Қазақстан ғылымының қалыптасу және даму тарихын зерттеу бүгінгі ұлттық ғылым жүйесінің қайдан бастау алғанын түсіну үшін ғана емес, қазіргі ғылыми саясаттағы кейбір үрдістердің түп-тамырын ашу үшін де маңызды. Бұл мақаланың мақсаты - 1917 жылдан 1991 жылға дейінгі аралықта Қазақстандағы ғылымның қалай ұйымдасып, қандай кезеңдерден өткенін, қандай әлеуметтік-саяси жағдайда қалыптасқанын тарихи тұрғыдан талдау. Осы мақсатқа сәйкес, ең алдымен ғылымның кеңестік жүйе аясында пайда болу алғышарттарын көрсету, кейін ғылыми мекемелердің құрылуы мен Академияның пайда болуын сипаттау, ғылым мен идеологияның өзара байланысын ашу, сондай-ақ кеңестік кезеңде жинақталған ғылыми мұраның қазіргі Қазақстан ғылымына ықпалын айқындау міндеттері қойылады. Кеңестік Қазақстан ғылымын қайта қарастыру - өткенді жай қайталау емес, тәуелсіздік жағдайындағы ғылыми дамудың логикасын тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін танымдық қадам.

Жалпы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстан кеңістігінде ғылым арнайы академиялық жүйе ретінде емес, негізінен өлкетану, табиғатты зерттеу және шаруашылық мүдделерге байланысты жүргізілген зерттеулер түрінде дамыды. Патшалық Ресей экспедициялары қазақ даласының жер бедерін картаға түсіру, климаттық ерекшеліктерін анықтау, пайдалы қазбалар мен жер ресурстарын есепке алу мақсатында түрлі ғылыми бақылаулар жасады [2]. Орал, Семей, Түркістан аймақтарында метеостанциялар, ветеринарлық пункттер, агрономиялық тәжірибе алаңдары ашылып, олар ресми түрде «шаруашылық мекемелері» деп саналса да, іс жүзінде жаратылыстану ғылымдарының алғашқы дерекқорын жинақтады [3].

Осы кезеңде қазақ халқының шаруашылығы, тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы туралы этнографиялық сипаттағы материалдар да жиналды. Бұл зерттеулердің басым бөлігі империялық мүдделерге қызмет етті, алайда соның өзінде кейінгі кеңестік ғылым сүйенетін эмпирикалық база қалыптасты. Жергілікті ағартушылар мен мұғалімдер де бұл үдерістен тыс қалған жоқ: олар статистикалық деректер жинауға, халық санағына, ауыл шаруашылығына қатысты сауалнама-назырларға қатысып, біртіндеп ғылыми тіл мен әдістемені меңгерді [1]. Дегенмен 1917 жылға дейінгі кезеңде Қазақстанда дербес ғылыми институттар, академиялық кеңестер немесе ұлттық ғылыми кадрлар жүйесі толыққанды қалыптасқан жоқ.

Ғылыми қызмет көбіне жеке бастамаларға, шағын қоғамдар мен комиссиялардың жұмысына сүйенді, ал жалпы бағдар орталықтағы ғылыми мекемелерден келіп отырды [4]. Соған қарамастан, осы дәуірде жиналған табиғи-географиялық, геологиялық, этнографиялық деректер кеңестік кезеңде ғылымды ұйымдастыруға, жаңа институттар ашуға және зерттеу бағыттарын айқындауға берік алғышарт жасады. Кеңестік Қазақстан ғылымының қалыптасу тарихын түсіну үшін дәл осы «алғашқы дайындық кезеңін» ескермеу мүмкін емес, өйткені кейінгі академиялық жүйе сол кезде жинақталған тәжірибе мен материалдарға тікелей сүйенді.

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін ғылымның мазмұны да, құрылымы да жаңа сипат алды: бұрын дербес бастамалар мен жекелеген экспедициялар деңгейінде жүрген зерттеу жұмыстары біртіндеп мемлекеттік жоспарлаудың бөлігіне айналды. 1920-жылдары құрылған Қазақ өлкесін зерттеу қоғамы, түрлі статистикалық бюролар мен табиғи ресурстарды есепке алу жөніндегі комиссиялар республикадағы ғылыми ойдың алғашқы орталықтарына айналып, елдің геологиялық, агрономиялық, демографиялық мүмкіндіктерін анықтауға бағытталған кешенді жұмыстар жүргізді [2], [3].

Бұл ұйымдардың қызметі көбіне практикалық міндеттерге - жерді игеру, егіншілік пен мал шаруашылығын ғылыми негізде ұйымдастыру, жаңа қоныстар мен өндіріс орындарын жоспарлау сияқты мәселелерге арналды. Бірақ, соның өзінде олар ғылыми кадрлар қалыптастырудың мектебі болды: жергілікті мұғалімдер, инженерлер, дәрігерлер мен агрономдар зерттеу жұмыстарына тартыла отырып, ғылыми есеп беру, материал жинау, мәліметтерді жүйелеу мәдениетін меңгерді [1]. 1920-жылдардың соңына қарай арнайы ғылыми құрылымдар құру қажеттілігі айқын сезілді де, салалық тәжірибе станциялары, лабораториялар, ғылыми комитеттер мен институттардың алғашқы нұсқалары пайда бола бастады. Индустрияландыру науқаны Қазақстан ғылымының бағытын нақты айқындады: зерттеулердің едәуір бөлігі пайдалы қазбаларды барлау, кен орындарын игеру мүмкіндігін бағалау, энергетикалық ресурстарды анықтау және ауыл шаруашылығы өндірісін күшейту міндеттеріне

бағытталды [4]. 1932 жылы КСРО Ғылым академиясының Қазақ базасының құрылуы осы үдерістің жаңа сатысы болды: енді зерттеулер жекелеген қоғамдар аясында емес, орталықтандырылған академиялық құрылым шеңберінде жүргізілді [5].

Қазақ базасы геология, ботаника, зоология, тарих, тіл білімі секілді негізгі бағыттарды қамтып, кейінгі Академия институттары мен ғылыми мектептердің іргетасын қалады. 1930-жылдардың екінші жартысында ғылыми кадрлар даярлау жүйесі де жетілдіріліп, аспирантуралар ашылды, Қазақстаннан шыққан жас зерттеушілер Мәскеу, Ленинград және басқа да орталық қалалардағы академиялық орталармен байланыс орнатты [1]. Дегенмен бұл кезеңде ғылымның дамуы идеологиялық бақылаудан тыс болған жоқ: маркстік-лениндік методология ресми түрде жалғыз ғылыми әдіс ретінде танылып, зерттеу тақырыптарының ауқымын, тарихи интерпретацияларды, гуманитарлық ғылымдардағы бағыттарды шектеп отырды [2]. Соған қарамастан, 1917-1940 жылдар аралығында қалыптасқан ғылыми инфрақұрылым мен кадрлық база кейінгі соғыс жылдарында және соғыстан кейінгі кезеңде Қазақстан ғылымының қарқынды дамуына мүмкіндік берді, ал Қазақ базасы Қазақ КСР Ғылым академиясының құрылуына алып келген негізгі алғышарттардың біріне айналды [5].

Соғыс басталғанда республикадағы басқа да ғылыми құрылымдардың маңызы күрт артты: Қазақстан қысқа уақыт ішінде КСРО-ның тылдық ғылыми-өнеркәсіптік орталықтарының біріне айналды. Орталық аймақтардан ондаған ғылыми институттар мен жүздеген ғалымдардың Алматы, Қарағанды, Шымкент сияқты қалаларға эвакуациялануы жергілікті ғылыми ортаға жаңа тәжірибе мен зерттеу мәдениетін әкелді [2], [3].

Соғыс жағдайында жүргізілген зерттеулер ең алдымен майдан мен тылдың нақты қажеттіліктеріне бағытталды: геологтар Қарағанды көмір бассейнін, Жезқазған, Балқаш, Риддер сияқты кен орындарын тереңірек зерттеп, түсті және қара металдардың жаңа қорларын айқындады, бұл металлургия өндірісін кеңейтуге мүмкіндік берді [3]. Ауыл шаруашылығына қатысты агрономиялық тәжірибелер егіс алқаптарының өнімділігін арттыру, қысқа мерзімде бейімделетін дақыл түрлерін таңдау, мал азығын тиімді дайындау мәселелерін шешуге бағытталды. Медицина саласында жұқпалы аурулармен күрес, майданнан келген жаралыларды емдеу, санитарлық-гигиеналық нормаларды сақтау жөніндегі зерттеулер күшейді; қазақ дәрігерлері мен биологтары эвакуацияланған ғалымдармен бірге эпидемиялардың алдын алу мен емдеу тәсілдерін жетілдіруге атсалысты [6]. Сонымен қатар гуманитарлық ғылымдар да толық тоқтап қалған жоқ: тарихшылар, әдебиетшілер, тіл мамандары халықтың рухын көтеретін еңбектер жазып, Қазақстанның соғыс жылдарындағы үлесін көрсетуге тырысты, бұл идеологиялық жағынан да, әлеуметтік тұрғыдан да маңызды болды [1]. Соғыс жағдайы ғылыми кадрлар құрамын да өзгертті: көптеген аға буын мамандар майданға шақырылып, олардың орнын жас зерттеушілер басты, университеттер мен институттар жанында жеделдетілген дайындық курстары ұйымдастырылды [1]. Осылайша 1941-1945 жылдары Қазақстандағы ғылым толықтай «бейбіт» логикадан шығып, елдің қорғаныс әлеуетін қамтамасыз етуге, тылдың тұрақты жұмысын ұйымдастыруға, қоғамның рухани тұтастығын сақтауға қызмет етті. Дегенмен дәл осы ауыр жылдары қалыптасқан ғылыми ынтымақтастық тәжірибесі, эвакуацияланған институттармен байланыс, жас кадрлардың шыңдалуы соғыстан кейінгі кезеңде Қазақ КСР Ғылым академиясын құруға және оны ұлттық ғылымның негізгі орталығына айналдыруға мықты негіз қалап берді [6].

Соғыс аяқталғаннан кейін Қазақстандағы ғылым бейбіт өмірді қалпына келтіру мен елдің ұзақ мерзімді дамуын қамтамасыз етудің негізгі құралдарының біріне айналды. 1946 ж. Қазақ Ғылым академиясының құрылуы осы үдерістің шешуші сәті. Қазақ базасы мен жекелеген институттар деңгейінде жүргізілген зерттеулер енді бір орталыққа шоғырланып, республиканың ғылыми саясатын айқындайтын дербес академиялық құрылым пайда болды [5].

Академияның тұңғыш президенті Қ.И. Сәтбаев геология мен металлургия бағыттарын басымдыққа айналдырып, Қазақстан аумағындағы пайдалы қазбаларды кешенді барлау мен игеру бағдарламасын ғылыми тұрғыдан негіздеді; оның бастамасымен мыс, полиметалл, уран, көмір кен орындары бойынша ірі экспедициялық зерттеулер жүргізіліп, республика кен-металлургия базасының негізі қаланды [7]. 1950-1960 жылдары Академия құрылымында жаңа институттар ашылып, физика, химия, биология, ауыл шаруашылығы, тіл білімі, әдебиеттану, тарих секілді салалардағы зерттеулер кеңейді; университеттер мен ғылыми-зерттеу институттары арасындағы байланыс нығайып, аспирантуралар мен докторантуралар арқылы жергілікті ғылыми кадрлар жүйелі түрде даярлана бастады [5]. Бұл кезеңде ғылым тек өндірістік міндеттерді шешумен шектелмей, қоғамның рухани дамуына да ықпал етті: қазақ тілінің грамматикалық құрылымы, ұлттық әдебиеттің тарихы, фольклорды жинау және жариялау, Қазақстан тарихының түрлі кезеңдерін зерттеу бағыттары

бойынша ірі еңбектер жарық көріп, кеңестік шеңбердің өзінде ұлттық ғылыми мектептер қалыптасты [4]. Академик Ш.Ч. Чокин энергетика мен су ресурстарын пайдалану саласында, Д.В. Сокольский түсті металлургия мен химиялық технологияда, басқа да отандық ғалымдар физика, математика, биология мен медицинада жаңа ғылыми бағыттардың дамуына үлес қосты [8]. 1957 жылы Ядролық физика институтының ашылуы Қазақстан ғылымының одақ көлеміндегі мәртебесін күшейтті, ал 1960-жылдары энергетика, металлургия, ауыл шаруашылығы және гуманитарлық ғылымдар кешені ғылымның көпсалалы, жүйелі сипат алғанын көрсетті [9]. Осы кезеңде қалыптасқан ғылыми инфрақұрылым, кадрлық әлеует пен зерттеу мәдениеті кейінгі онжылдықтардағы ғылыми өрлеудің де, 1980-жылдардағы дағдарысты түсінудің де кілті болды.

1970-1980 жылдары Қазақстан ғылымы өзінің шарықтау шегіне жетті: республикада жүздеген ғылыми-зерттеу институттары мен тәжірибелік-конструкторлық ұйымдар жұмыс істеп, онда он мыңдаған ғалым, инженер, конструктор мен зертханашылар еңбектенді [9]. Ғылым мен өндіріс арасындағы байланыс нығайып, ғылыми жаңалықтар тікелей практикаға енгізіле бастады. Металлургияда жаңа балқыту тәсілдері мен кенді кешенді өңдеу технологиялары, энергетикада су ресурстарын тиімді пайдалану және қуат көздерін әртараптандыру жобалары, ауыл шаруашылығында өнімділігі жоғары тұқымдар мен мал тұқымдарын шығару бағытындағы зерттеулер экономиканың нақты салаларына әсер етті [8].

Бұл кезеңде ғылыми кадрлар мәртебесі де жоғары болды: аспирантура мен докторантура жүйесі арқылы жергілікті ұлттық кадрлар қалыптасты, көптеген қазақ ғалымдары одақтық деңгейдегі ғылыми кеңестер мен басылымдарда танылды, ғылым қоғам санасында прогресс пен заманауилықтың символына айналды [1]. Алайда 1980-жылдардың ортасына қарай бүкіл КСРО-да байқалған қоғамдық-экономикалық дағдарыс ғылым саласына да әсер етті: қаржыландырудың қысқаруы, материалдық-техникалық базаның ескіруі, ғылыми жобалардың бюрократиялық кедергілерге ұшырауы, нәтижесінде көптеген институттарда зерттеу жұмыстарының қарқыны баяулады [10].

Жас кадрлар жоғары жалақы ұсынатын басқа салаларға кетіп, ғылымдағы «кадрлық қартаю» құбылысы күшейді; кейбір бағыттарда формальды есеп беру басым болып, нақты нәтижеге бағытталған іргелі зерттеулер азайды [11]. Дегенмен қайта құру жылдары (1985-1991) ғылыми ой еркіндігінің кеңеюіне жағдай жасады: тарих, философия, әлеуметтану сияқты қоғамдық ғылымдарда бұрын жабық тақырыптар қозғалып, ұлттық тарих пен мәдениетке жаңа көзқарастар қалыптаса бастады [2]. Академиялық ортада ғылыми өзін-өзі сынға алу үрдісі пайда болып, ғылымның қоғамдағы рөлі қайта қарастырылды: ол тек өндірісті қамтамасыз ететін қосымша құрал емес, қоғамдық сананы жаңғыртудың маңызды арнасы ретінде түсіндірілді [10]. Кеңестік жүйенің соңғы онжылдығында ғылым бір жағынан материалдық қиындықтарға, кадрлық дағдарысқа тап болса, екінші жағынан әдіснамалық тұрғыдан жаңару мен ашықтыққа бет бұрды; дәл осы қарама-қайшы тәжірибе кейін тәуелсіз Қазақстан жағдайында ғылыми инфрақұрылымды сақтап қалуға және оны жаңа экономикалық-әлеуметтік контексте қайта құруға мүмкіндік берген іргетас болды [1].

Сонымен, кеңестік Қазақстан ғылымының қалыптасу және даму тарихына шолу бұл үдерістің қарама-қайшылықтарға толы, бірақ нәтижесінде ұлттық ғылыми жүйенің берік негізін қалағанын көрсетеді. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы өлкетану және ресурстарды барлау жұмыстары эмпирикалық база жасап, кеңестік кезеңде ғылымды ұйымдастыруға алғышарт болды. 1917 жылдан кейінгі жаңа саяси жағдайда ғылым мемлекеттік жоспарлаудың тетігіне айналып, Қазақ өлкесін зерттеу қоғамы, түрлі комитеттер мен станциялар, кейін КСРО Ғылым академиясының Қазақ базасы түріндегі құрылымдар арқылы жүйеленді. II Дүниежүзілік соғыс жылдары ғылым тікелей майдан мен тыл мұқтажына қызмет етіп, эвакуацияланған институттар мен жергілікті кадрлар бірлесе жұмыс істеген тәжірибе соғыстан кейінгі өрлеудің негізін қалады. 1946 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының құрылуы, Қ.И. Сәтбаев бастаған ғалымдар буынының қызметі, 1950-1980 жылдары академиялық институттар жүйесінің кеңеюі мен ғылыми мектептердің қалыптасуы Қазақстанды одақ көлемінде ғылыми орталықтардың біріне айналдырды. 1980-жылдардың дағдарысы, қайта құру кезеңіндегі қаржылық және кадрлық қиындықтар ғылыми саланы әлсіреткенімен, дәл сол тұста әдіснамалық тұрғыда жаңару үрдісі жүріп, гуманитарлық және қоғамдық ғылымдарда жаңа көзқарастар пайда болды. Жалпы алғанда, кеңестік дәуірдегі ғылым идеологиялық бақылауға бағынған, бірақ сонымен бірге кәсібилік пен зерттеу мәдениетін қалыптастырған орта болды; осы кезеңде жинақталған инфрақұрылым, кадрлар және ғылыми дәстүр тәуелсіз Қазақстан ғылымының институционалдық, зияткерлік негізін құрап, бүгінгі ғылыми саясат пен даму бағытын түсіну үшін маңызды тарихи тәжірибе ретінде бағалануы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Ермекбай Ж.А. Формирование и развитие науки Советского Казахстана (1946-1991 гг.) // Вестник Томского государственного университета. - 2016. - №413. -С. 103-110.
- 2 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том: Кеңестік кезеңдегі Қазақстан. - Алматы: Атамұра, 2010.
- 3 Наука Советского Казахстана (1920-1980 гг.). - Алма-Ата: Наука, 1981.
- 4 Культурное строительство в Казахстане. -Алма-Ата, 1965.
- 5 Академия наук Казахской ССР: справочник. - Алма-Ата: Наука, 1987.
- 6 Қазақстан тарихы. 3-том. - Алматы: Атамұра, 2010.
- 7 Сәтбаев Қ.И. Ғылым мен мәдениет туралы мақалалар. - Алматы: Ғылым, 1989.
- 8 Чокин Ш.Ч. Путь Национальной академии наук. - Алматы: Ғылым, 1996.
- 9 Наука и техника СССР. 1917-1987. Хроника. - Москва: Наука, 1987.
- 10 Проблемы развития науки в период перестройки. - Алма-Ата: Наука, 1989.
- 11 Вестник Академии наук КазССР. - 1990. -№3.

ШЫҢҒЫСХАН ӘУЛЕТІНІҢ КЕЛІНДЕРІ: СҮРҒАҚТАН БИКЕ

Тұрарқызы А.

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.д, профессор Қ.Ж. Нұрбай
С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті
turarkyzy3010@icloud.com
Астана қ.,

Тұлғатану тақырыбы - қазақ тарихындағы өзекті мәселе әрі аз зерттелген тақырып болып табылады. Сондай-ақ, бұл тақырыпты таңдаған себебіміз аты аңызға айналған Шыңғыс ханның келіні Сүрғақтан бикенің есімі оқырманға беймәлім.

Қазіргі Моңғолия мемлекетінің жерінде көне заманнан бастап, атап айтқанда IX-XII ғасырларда түркі тайпалары өмір сүрді. Мысалы бүгінгі қазақ халқының құрамына енген керей, меркіт (керейдің ішінде), найман, қоңырат, жалайыр, уақ сияқты тайпалар.

Керейттер Моңғол үстіртіне билік құрған көне тайпалардың бірі. XI-XII ғасырда керейттер феодалдық биліктің алғашқы сатысындағы хандық билік құрды. XI ғасырдың соңы XII ғасырдың басында хандық билік орнығып, керейттер тайпа бірлігінен әскери билікке сүйенген ертефеодалдық ұлыс елге айналды [1, 18 б.]. Меркіттер XIII ғасырдың басына дейін Моңғол үстірті мекендеген және өзіндік ата атауы, ата тегі, тайпалық билеушісі бар ежелгі халықтардың бірі. Олар X ғасырдың соңынан бастап әуелі Бөрте Чинә әулетінен шыққан Моңғол хандарымен, кейін олардың тікелей ұрпағы Тәмужинмен болған қақтығыстары арқылы тарихта белгілі болды. XVII-XVIII ғасырдан бастап қазақтың орта жүзінің құрамында қайтадан бой көрсете бастайды [1, 98 б.].

IX-XII ғасырда наймандар Моңғол үстірті мекен еткені тарихи шындық [1, 53 б.]. XII ғасырдың басында Наймандар өзіндік ата мекен жері, қарулы қолы бар, қанаттас елдермен саяси және сауда қатынасы бір шама өркендеген хандық биліктегі бір тұтас елге айналды [1, 66 б.]. Қоңыраттар өздерін алтын құмырадан жаралған, сондықтан қыздары көрікті, ерлері алтыннан сомдалғандай асыл, шежіре шешен болды деп көрсетеді. Ал олардың шығу тегіне келсек: әсіресе шығыс мұсылман тарихи шежірелері Қоңыраттарды ертедегі Оғус-Динлин ұрпағынан тарады. Теңіз ханның ұрпағы Ел ханның ұлдары Қият және Нүкүздер Қият Боржығын және Қоңыраттың арғы аталары саналды [1, 124 б.]. Қыдырғали Жалайырдың пайымдауы бойынша Жалайырлар Оғуздың Дулуга (Дулагат), чумугун (Шуманак) руларының қатарында Түрік қағанатының құрамында болған. Жалайырдың ата бабалары VIII ғасыр тұсында Сыр бойынан шығысқа қоныс аударады. Ол кезде бұл көшпенділер "Оғуз" аталатын [1, 153 б.]. Жалайырлар Моңғол үстірті мекен еткен тайпалардың ішіндегі сан жағынан ең көбі және әр бір саласының өзіндік билігі бар тайпа болған [1, 154 б.]. Уақтар немесе онгуттар IX-XIII ғасыр аралығында Моңғол үстіртіне Керейт, Найман, Меркіт, Қият, Жажирдай тайпа бірлігі қатарында, әсіресе Шыңғысхан бастаған Моңғолдар тарих төріне дүркіреп шыққан тұста айқын бой көрсетеді де, үш ғасыр бойы тарихта аты аталусыз қалады. XV-XVI ғасыр аралығы немесе Ноғайлы-қалмақ тұсында Ер Көкше, Ер Қосай арқылы "Уақтар" деген атпен қазақ-қыпшақ даласынан қайта бой көрсетеді [1, 182 б.].